

Boris Nilević

**O POGLEDIMA VLADIMIRA ĆOROVIĆA NA
KNJIŽEVNO-KULTURNO I UMJETNIČKO STVARANJE
MUSLIMANA U BOSNI I HERCEGOVINI**

O VLADIMIRU ĆOROVIĆU (1885.-1941.)

Vladimir Ćorović je bio nenarušive energije, strasnik u radu. Broj poslova koje je ovaj historičar obavio, gotovo je nesaglediv. Područja ispitivanja, na kojima se ogledao, kreću se od prahistorijskih vremena do najnovije historije, od srednjovjekovne i tradicionalne književnosti do moderne literature, od filologije do političke publicistike. Objavljivao je stare pisce, arhivsku građu i anonimno književno naslijeđe. Pisao je historijske rasprave zasnovane na podrobnoj analizi, iscrpne monografije, prostrane sintetičke preglede i članke namijenjene najširoj publici. Bio je muzejski radnik, nacionalni revolucionar, austrijski sužanj, profesor univerziteta i akademik, urednik časopisa, prisutan gotovo u svakom znatnijem znanstvenom i književnom poduhvatu. Pisao je stalno, po nekoliko časova dnevno. Kad je 1941. godine nesrećno poginuo, još uvijek se nalazio u punoj životnoj snazi, bliže sredini nego kraju svog stvaralačkog puta. Uza sve to, Ćorović je ostavio u rukopisu toliko spisa, dobrim dijelom već pripremljenih za štampu i posthumno, srećom, većinom objavljenih (*Sveta Gora i Hilandar do šesnaestog veka; Istorija Srba* u tri knjige itd.), da bi samo to za nekog drugog historičara značilo dobar životni bilans.¹

Današnji historičari znaju prebaciti Ćoroviću da je usljed velikog posla i stalne užurbanosti bio nedovoljno pažljiv i tačan u kritici izvora i činjenica. Nekad je i previše brzo donosio suverene sudove o još dobro neistraženim mrtvim predjelima ljudskog djelovanja. Vrebala je opasnost osakaćene misli. To se odnosi i na njegovo nepotpuno viđenje muslimanskog civilizacijskog kruga, koji je, ipak, na neki, Šantićev način, i simpatisao. Pogotovo je morao biti svjestan uloge pera koje je u islamu starije i uglednije od sablje, iako ni njeno historijski zadobijeno i potvrđeno mjesto nikako nije za potcjenjivanje. Bilo kur'anski ajeti, bilo najstarija predanja, uznose dostojanstvo pera, a tokom historije islamske civilizacije mnogobrojni su spisatelji pišući naporedo o peru i sablji, daleko više sklonosti i simpatija pokazivali za pero, usprkos surovoj onovremenoj

1. Samardžić R., *Pisci srpske istorije*, Prva knjiga, Beograd, 1976., 246.

sabljarској атмосфери што их је окруживала. Мало је традиционалних култура у којима је писаној ријечи и уџеним људима народ све до нашег времена иѕказивао и иѕказује тако иѕкрено и дубоко поштовање као у иѕламској.²

O BOSANSKIM MUSLIMANIMA

Bosanski Muslimani bili su, po Ćorovićevom mišljenju, jedan od najkonzervativnijih elemenata Turskog carstva. Nalazeći se na krajnjoj zapadnoj granici ove imperije, u velikim borbama navikli su da se sa hrišćanima bore za pobjedu dina i turske stvari. Imajući dobar dio svog prostora ispunjen ljudima koji su morali da napuštaju Slavoniju, Liku, Hrvatsku, Dalmaciju i najposlije Srbiju, bili su usljed toga ozlovoljeni i uvijek spremni da se bore protiv svega hrišćanskog i tuđinskog. Povrh toga, bili su van sebe kad su vidjeli carigradske težnje da se popušta hrišćanima. Bosanci nisu bili zadovoljni ni sultanom Selimom III, prvim reformatorom, kao ni reformama novog sultana Mahmuta II. Stoga su od onoga dana, otkako je pitanje reformi u Turskoj bilo stavljeno na dnevni red, bosanski Muslimani u stalnoj borbi sa centralnom vladom. Njihova svojevoljnost i teško privikavanje na svaku disciplinu i ulaženje u *suru*, u čemu je bilo dosta feudalnih atavističkih tradicija srednjeg vijeka, dobili su u XIX stoljeću kao neki načelni i programski oblik. Oni vjeruju da vide opasnost bolje od Stambola, jer su hrišćanima bliži nego prijestonica. Njihova ponosita ćud buni se protiv odredaba o čijoj umjesnosti niko ne pita i njih. Povređuje ih i to što je u Stambolu davno prošlo vrijeme u kojem su Bosanci vodili glavnu riječ (znamenito XVI stoljeće). Turski neuspjesi na raznim stranama tumačeni su nesposobnošću i pokvarenošću stambolskih prvaka, i Bosanci su se opirali tome da ti nesposobni ljudi izdaju obavezne naredbe i za njihovu zemlju. Svojom smetenom politikom Turska je izgubila Srbiju i Grčku, pa se ne bi smjelo dozvoliti da izgubi i Bosnu. Bosanci su predstavljali potpuni ostatak Srednjeg vijeka, po svojoj opštoj kulturi, po svojim ambicijama, po svojim nepromijenjenim feudalnim tradicijama. U akcijama i životu bosanskih Muslimana bilo je nečeg epskog i dosta viteškog. Na primjer, njihova bogata, zlatom vezena odijela, od teške čohe i svile, sa oružjem koje je, zaista, kićeno tako da izgleda kao da vrijedi tri careva grada. Muslimanske kule i čardaci, sa debelim zidovima kao kod starih zamkova i sa širokim i visokim ogradama, sve je to kazivalo koliko su oni živjeli u naslijeđu starih shvatanja i kako njih nije nimalo doticao

2. Tanasković D., Pero pre sablje, Bogata izdavačka djelatnost Islamske zajednice Jugoslavije, *Politika*, subota, Beograd, 27. oktobra 1990., 12.

onaj veliki duhovni preobražaj cijelog evropskog društva koji se vršio krajem XVIII i početkom XIX stoljeća. Bosna je živjela svojim životom i htjela je pri tome da ostane. Svako ko je dolazio da mijenja taj utvrđeni tok historije, bilo vlastodržac iz Stambola ili rajetin iz neke oblasti ispod Majevice ili Veleža smatran je kao neprijatelj.

Mržnja na Osmanlije ili na Turkuše, kako su ih u Bosni zvali s osjetnim podsmijehom, osjećala se među bosanskim Muslimanima odavno, a poslije pokušaja nasilnog uvođenja reformi pojačala se u velikoj mjeri.³

KNJIŽEVNOST U BOSNI I HERCEGOVINI

I

Književnost u Bosni i Hercegovini nikad nije bila izvan zajednice sa književnošću Srba i Hrvata. Njeno pismo, njene veze, njeni obrasci, njena opšta kultura, sve je to bilo u zavisnosti od susjeda bilo na Istoku bilo na Zapadu. Čak ni jedan jedini pokret književni ne javlja se u Bosni samostalno. Jedina osobenost bosanske književnosti, "da je tako nazovemo", kazuje Ćorović, to su Muslimani, koji su u "umetnoj poeziji stvorili nekoliko suvih poučnih pesama, ilahija i kasida; a u narodnoj čitav jedan tip zanimljivih epskih pesama i one slavne i po svojoj lirskoj intenzivnosti jedinstvene sevdalinke sa silinom pravog karasevdaha. Ali ta osobenost dolazi otud, što su Bosna i Hercegovina jedine naše pokrajine, u kojima je ceo muslimanski elemenat naš i gde je on, ne napuštajući maternjeg jezika i veza sa ostalim delovima saplemenika, unosio u svoje tvorevine i elemente nove kulture, koju je primio".⁴

II

Kod srpsko-pravoslavnog naroda u Bosni i Hercegovini umjetničke književnosti nije bilo, čak ni u tom obliku kao kod franjevaca. Međutim, za to se javlja čitav niz bosanskih Muslimana koji pjevaju, na našem jeziku, a svoje pjesme bilježe turskom azbukom. U svojim umjetničkim pjesmama oni nemaju dodira sa ostalom našom poezijom toga vremena kao što je imaju u narodnoj poeziji. Njegovi učitelji su istočnjački pjesnici, a njihovi obrasci pobožne ilahije i poučne kaside. Veliki broj bosanskih

3. Ćorović V., *Istorija Jugoslavije*, fototipsko izdanje iz 1933. godine, Beograd 1989., 457-458.

4. Ćorović V., *Bosna i Hercegovina*, reprint izdanje iz 1925. godine, Beograd 1989., 85 (Kako je većinu svojih pogleda o muslimanskom civilizacijskom krugu Vladimir Ćorović izložio u ovoj knjizi, to ne osjećamo potrebu za daljim stavljanjem napomena, jer čitatelj sve to može provjeriti u ovom djelu).

Muslimana obrazovao se na Istoku, ali je dobro znao istočne jezike-turski, arapski i perzijski, a jedan dio je sa uspjehom ušao u tursku književnost. Otud je onda sasvim razumljiv ovaj uticaj Istoka na bosansku muslimansku književnost. Međutim, predstavnici te poezije kod nas nisu "ljudi veće pesničke vrednosti. Njegova stvaralačka snaga vrlo je oskudna; pesničko osećanje gotovo potpuno nerazvijeno; stih vrlo nesiguran. Kad daju pouke one su suve, suviše neposredne i odveć učiteljske; kad daju oduška svom patriotskom oduševljenju (npr. radi dobitka Kandije) onda su im usklici primitivni, opažanja naivna, a perspektive gotovo detinjaste. Ali im je ipak popularnost velika. Njih čitaju, uče na pamet, prerađuju i dopunjuju..." Ono što su te poete kazivale nije uvijek samo od historijskog interesa. Muhamed Hevaji iz Tuzle, iz prve polovine XVII stoljeća, najstariji od svih, vrlo obrazovan, znalac istočnih jezika, obraća se svojim hrišćanskim sunarodnicima ovim svesnim i u ono doba rijetkim riječima:

*Otac jedan, jedna mati
Prvo bi nam valja znati,
Jer ćemo se paski klati?*

Hasan Kaimija, Sarajlija, iz XVII stoljeća, narodni tribun, ali "loš pesnik, ima dve političko-patriotske pesme i jednu kasidu protiv duvana, u kojoj ima ovo zanimljivo mesto:

*I mi smo ga pili,
I u smradu bili
Kao bogomili,
Ostante se tutuna!*

Sejid Vehab Ilhamija iz Žepča bio je buntovan duh protiv nesposobnosti i nesavjesnosti turskih pokrajinskih vlasti. On vidi propadanje i neminovni slom te ogorčeno kliče:

*Turčin nema amela,
Krivda pravdu zamela!*

Svoju veliku iskrenost ovaj poeta je platio glavom 1821. godine u Travniku, gdje je na vezirovu zapovijed udavljen.

Ćorović navodi ovaj primjer. Međutim, moramo napomenuti da su i neki od alhamijado pisaca, zbog svog ličnog i pjesničkog stava spram moralnih, socijalnih i političkih klonulosti u svom vremenu iskusili oštricu surove vlasti i ostali u uspomeni naroda kao plebejski tribuni.

Treba naročito istaći, da je u Bosni i Hercegovini kod Muslimana bilo dosta književnog interesa, istina ne za srpsku i hrvatsku književnost, nego za istočne, a u prvom redu za tursku književnost. Na 3000 raznih orijentalnih rukopisa ima danas u samom Sarajevu. Safvet-beg Bašagić pišući

o desetinama pisaca iz Bosne i Hercegovine u turskoj književnosti, govori o nekima kao o talentima rjeđe vrste. Kao što su se mnogi ljudi porijeklom iz Bosne vinuli do najviših vojnopolitičkih časti i položaja, tako su se mnogi probili i u onovremenu intelektualnu elitu, a neki postali i vrhunski mislioci svoga vremena, studirajući i djelujući u velikim centrima islamskog svijeta.

Između ovih pisaca, koji su djelovali u istoj zemlji i među istim narodom, nije bilo nikakvih tješnjih dodira. Čak se ne može utvrditi, da li je pravoslavni svijet uopšte čitao Divkovića ili Margitića. Također, za katolike je vrlo malo vjerovatno da su čitali srpske pisce. Za Muslimane je, međutim, sasvim sigurno, da nisu čitali ni pratili rad svojih hrišćanskih susjeda. Vjerski strogo odijeljeni Bosanci su živjeli jedni pored drugih u uzajamnom dodiru samo pri poslu i na ulici. Njihove kuće i njihove duše bile su zatvorene za one, koji nisu njihove vjere i zakona.

III

Ipak, ima jedna vrsta književnosti, gdje je očigledno bilo uzajamnog doticaja između hrišćana i muslimana. To je narodna poezija, lirska i epska.

Kad se danas čitaju ili slušaju muslimanske narodne pjesme vidi se jasno da im je "fond čisto naš, a da su muslimani u izvesnom pravcu pravili varijacije i unosili jedan deo, ponekad dosta primetan, svojih elemenata. U suštini biće dosta njihovog u onoj čistoj istočnjačkoj senzualnosti izvesnih bosanskih pesama, gde strast govori na neobično rečit način i gde je uzdržanost izvesnih naših pesama zamenjena obešću poslovičnih sarajevskih sumbul-udovica i bečara iz Novog Hana. Sva lirika čulnog sevdaha nosi i suviše obeležje sredina, u kojima su se slagali novac i bogatstvo i s njima razbluda i nečista krv. Bogato i uvek raspoloženo Sarajevo ne samo da je volelo i negovalo pesmu, nego je i stvaralo. Mnogo njegovih lica ušlo je u pesmu i očuvalo tu o sebi ma po čemu zasluženi glas, kao dva tragična Morića, kao Hadži Lojo ili kao toliko popularna Pembe Ajša". Samo od tog uticaja nisu mimoideni ni imućniji onovremeni Srbi, pogotovo vranjansko-čorbađijski svijet Bore Stankovića.

Muslimanski elemenat je unosen i iz njihovih religijskih običaja ili iz njihovih društvenih navika ili prema izvjesnim činiocima njihove materijalne kulture.

Epske muslimanske pjesme, u klasničnom trohejskom desetercu, apsolutno su samo jedan ogranak naše junačke južnoslavenske poezije. Jedino što kod njih "odmah, na prvi pogled, upada u oči, to je neobična

dužina pesama - dosta često sa preko hiljadu stihova - sa velikim natrpavanjem detalja i bez ograničenja na izlaganje jednog događaja ili jedne situacije". Ovaj tip muslimanske epske pjesme naročito je karakterističan za Bosansku krajinu. Tu je očita namjera da pjesma bude što punija i slikovitija, bez obzira na onu smišljenu sažetost, koja karakteriše dobar dio naše epske poezije. Za razliku od hercegovačkih i crnogorskih gusala sa po jednom strunom, muslimanski pjevači Krajine pjevali su svoje epske pjesme uz gusle sa po dvije strune ili čak uz tamburu sa po dvije metalne žice. U muslimanskoj epskoj poeziji glavni su junaci, naravno, Muslimani, osobito Muslimani sa Krajine i iz oblasti gdje su borbe sa đaurima - hrišćanima stalno na dnevnom redu. Junačke pjesme kako hrišćanske, tako i muslimanske, s uživanjem opisuju tu hajdučiju na granici, kad se haraju kule, odvodi roblje, presreću svatovi. Mejdansko doba Jankovića, Senjanina Tadije, Smiljanića na jednoj strani, a na drugoj Mustaj-bega Ličkog, Hrnjice i onog klasičnog Budaline Tala, koji, kao stari franački junaci, mjesto oružja nosi drenovu batinu. Slično je stanje i u Hercegovini i Crnoj Gori sa Bajom Pivljaninom, Mandušićem i Vukom Mićunovićem. Poznato je da su uz gusle osim pjevača od zanata i slijepaca pjevali vrlo često i najugledniji junaci i tadašnji aristokratski sloj. Otac kralja Nikole, vojvoda Mirko Petrović, rado je pjevao o junacima svoga vremena i ostavio je iza sebe čitavu jednu zbirku epskih pjesama narodskog tipa. Znameniti hercegovački vojvoda Bogdan Zimonjić lijepo je i sa uživanjem pjevao uz gusle. Za neke begove u Hercegovini i u Bosni zna se, da su držali posebne pjevače, nesumnjivo iz osjećanja potrebe ne samo da uživaju u pjesmi, nego da i sami postanu predmet njenog opjevanja. Za Dedagu Čengića, sina Smail-age, govori se da je uvijek iza večere tražio od svog pjevača po neku junačku pjesmu. Krug junaka muslimanske epske pjesme dosta je velik. Najpopularniji je svakako Đerđelez Alija, za koga se pretpostavlja da predstavlja smederevskog sandžaka Alibega, čije se ime i junaštvo mnogo spominje u drugoj polovini XV stoljeća.

IV

U XIX stoljeću javljaju se kod bosanskih i hercegovačkih književnih radnika neposredni uticaji djelovanja Vuka Karadžića i njegove škole s jedne, i Ilirskog pokreta s druge strane.

U Karadžićevim tradicijama počela je književnost i kod nekih Muslimana. Prvi književnik tog pravca bio je Mehmed-beg Kapetanović, turski činovnik po Hercegovini i kasnije dugo vremena načelnik sarajev-ski. Na književnost uputio je Mehmed-bega poznati Vukov sljedbenik Vuk

Vrčević, koji je bio austrijski konzularni činovnik u Trebinju u vremenu, kad je Kapetanović bio tamo kajmekam (1874. - 1876.). Mehmed-beg je objavio 1887. godine svoje Narodno blago, veliku zbirku poslovice, anegdota i nekoliko popularnijih pjesama, sa velikom građom, ali sa malo razumijevanja za poslove ove vrste. Nekoliko godina kasnije, 1896. , objavljeno je Istočno blago, izbor iz istočnjačkih spisa, "da se jugoslovenski svijet bar u nekoliko upozna sa istočnom književnosti". Čini nam se da je Ćorović ipak potcijenio Kapetanovićev skupljački posao. Ostali Muslimani, koji su počeli sličan rad, kao na primjer S. Ugljen, M. Kulinović, Š. Sarajlić, M. Dž. Kurt, E. E. Hadžiomerspahić i drugi, radili su taj skupljački posao uzgred i u manjoj mjeri nego Mehmed-beg Kapetanović.

V

Prava književnost javila se u Bosni i Hercegovini tek koncem XIX stoljeća, kad su uslovi za rad postali nešto lakši i opšta bezbjednost bolja i kad su se razvile neposredne i vrlo žive stalne veze sa književnim pokretima iz Beograda i Novog Sada s jedne, a Zagreba s druge strane. Austrijska okupacija Bosne i Hercegovine dovela je u ove zemlje velik broj činovnika iz Hrvatske, Slovenije, Dalmacije i Vojvodine, koji su stvorili i učvrstili nove veze i znatno doprinjeli da se proširi dotadašnji vidokrug bosanske književnosti.

Prvi književni list koji se pokrenuo u Bosni sa većim značajem bila je Bosanska Vila u Sarajevu, koja je izlazila gotovo tri decenije: od 1885. do 1914. godine. Ona se pojavila kao organ sarajevskog srpskog učiteljskog zbora. List je pokrenut očigledno s namjerom, da tek izazove širi književni interes u Bosni i Hercegovini, koji je do tada jedva postojao. Oko Vile se brzo okupio i čitav krug mladih pisaca iz Bosne i Hercegovine. U njoj razvija svoj talenat Aleksa Šantić, a Jovan Dučić saopštava jednu kratku narodnu priču. Vilin saradnik je i Svetozar Ćorović, a od 1896. Osman Đikić i Avdo Karabegović Hasanbegov. U ovom časopisu je počeo da pjeva i ulazi u književnost i Petar Kočić.

Međutim, prvo pravo književno središte u zemlji nije postalo Sarajevo nego Mostar. U njemu su, pored pravoslavnih, djelovali i muslimani i franjevci. Tu je nizao svoje poučne stihove Musliman Omer Humo. U Mostaru je šezdesetih godina bio pokrenut tursko-srpski list *Neretva*, a sedamdesetih godina osnovana je mala franjevačka štamparija. Iza Okupacije književni rad kod Muslimana stade za izvjesno vrijeme, dok katolički svijet dobi novog maha.

Od 1890. - 1900. godine javlja se u Mostaru čitav niz novih lica koji

kušaju sreću u književnosti. Ćorović ih je nabrojao na četrdeset. Od 1900. do 1914. godine, kada je rad ove grupe u naponu i kad daju djela od nesumnjive vrijednosti, taj mu se niz još i povećava. U samoj Šantićevoj familiji pored Alekse pjesništvom su se zanimala i njegova dva brata. Štaviše, književni interes javlja se i kod žena, koje su do tada, sem Stake Skenderove u Sarajevu, bile potpuno van tih zanimanja. Najposlije, ovom literatnom krugu prilaze i Muslimani i mladi Osman Đikić je među njima jedno od najmilijih i najčasnijih imena. Na samrti, Modričanin, Avdo Karabegović Hasanbegov ostavlja svoje pjesme u amanet mostarskim prijateljima.

Kad je, poslije okončanja borbe za crkveno-školsku autonomiju, počela borba za čisto političke i građanske slobode, javila su se u Mostaru dva opoziciona lista: muslimanski *Musavat* (1906.) i srpski *Narod* (1907.). U oba su živo sudjelovali i mostarski književnici osim Jovana Dučića, koji je još 1899. godine, gonjen od vlasti, napustio Mostar i otišao na studije u Ženevu.

Kraj XIX i početak XX stoljeća donio je srpskoj i hrvatskoj književnosti čitav jedan niz muslimanskih pisaca iz Bosne i Hercegovine: Safvet-bega Bašagića, Osmana Hadžića, Edhema Mulabdića, Osmana Đikića, Riza-bega Kapetanovića, dvojicu Avda Karabegovića, Musu Ćazima Ćatića, Hivzija Bjelevca i još neke. Interesanto je da je najveći dio ovih pisaca svoje književne obrasce našao kod srpskih i hrvatskih pisaca XIX stoljeća, a da ni jedan od njih nema nekih jačih istočnjačkih uticaja, mada su neki od njih poznavali i naročito studirali arapsku, perzijsku i tursku književnost. Bliži dodir sa književnim svijetom materinske riječi i vaspitanje u narodnoj školi učinili su da ovi muslimanski pisci, za razliku od svojih prethodnika, ostadoše u krugu svojih sunarodnika i svoje prirodne sredine. Po Ćorovićevom, jačeg književnog talenta nije imao nijedan "od njih i njihov rad ima više književno-historijski nego umjetnički značaj. Zanimljivo je, čak, da mnogi od njih nisu uneli ni mnogo novih motiva, ni novih tipova, ni novih problema iz svoje muslimanske književno dotle malo poznato i gotovo nimalo iskorišćavane sredine; njihova književna shvatanja i sredstva književnog izraza suviše pokazuju uticaj škole iz koje su izašla". Međutim, sud kasnijih književnih historičara, počev od prof. Mushina Rizvića, pokazuje ipak drugu sliku ovog muslimanskog književnog stvaralaštva. Ipak, da su ti književnici bili bez talenta, sumnjamo da bi se kasnije svakako i pod njihovim uplivom pojavili i Meša Selimović, Mak Dizdar, Skender Kulenović i drugi.

I Muslimani su imali svoje književne listove. *Behar*, koji je štampan

samo latinicom, izlazio je u Sarajevu od 1900. do 1910. godine i imao je uz "izvesne panislamske tendencije uglavnom hrvatski karakter. Srpski pisci nisu u njemu sarađivali. List je, po uređivanju dosta sličan Bosanskoj Vili, služio dosta otvoreno antisrpskoj propagandi i u mnogom je kriv za trovanje uzajamnih odnosa u zemlji". Čini nam se da je ovdje Ćorović trebao dublje sagledati dramu jednog naroda čiji je jedan dio postao dijasporan, a drugi, kako-tako, pokušavao sebe naći u totalno promijenjenim uslovima. A putu do sebe trebalo je vremena. U pitanju je tragizam koji traje dva stoljeća. Pođimo od ishoda Bečkog rata (1683. - 1699. Za Bosnu i Hercegovinu on je značio početak historijske faze za koju se u njenoj povijesti može kazati da je najkomplikovanija sa stanovišta globalnih međunarodnih odnosa u čijem se središtu našla i u pogledu unutrašnjih zbivanja. Odlukom Sremsko - karlovačkog mira (1699.) sjeverne i sjeverozapadne granice Bosanskog ejaleta postale su ujedno i granice Osmanskog carstva prema sve agresivnijim evropskim hrišćanskim rivalskim državama Austriji i Mlecima, a anarhične privredne i vojno-političke prilike u Pašaluku opterećene su masovnim dolaskom muslimanskog svijeta iz krajeva koje je Austrija osvojila u ovom ratu.

Poslije Karlovačkog mira, važnost Bosanskog pašaluka, kao pogranične provincije evropskog dijela Turskog carstva, postala je još veća. Budući da je ovaj pašaluk postao bedem - pašaluk prema Austriji i Mletačkoj republici, turska uprava mu je posvetila mnogo pažnje, uređujući puteve i podižući mnogobrojne tvrđave od granice prema Boki Kotorskoj i Dubrovniku, sve do utvrđenog koridora na rijeci Savi. Oživio je i sistem kapetanija duž svih granica ovog ejaleta. Kao zemlja prenaseljena vojskom, Bosna je počela dobijati onu fizionomiju sa kojom je ušla u novije doba svoje historije.

Porta je u ovim vremenima posebno računala na pomoć muslimanskog stanovništva. Bosanskom pašaluku, kao najjisturenijoj provinciji Turskog carstva, Istanbul je namijenio ulogu osmanlijske Sparte na ovim prostorima.

Međutim, ovim je Bosna kao granični dio jednog Carstva u dekadansi, zapala u tragizam sljedećih dvjesto godina, jer će se preko nje braniti oronula anakrono-feudalna Imperija od sve jačeg nadiranja evropskog kapitalizma. To će ujedno značiti i sve jače evropsko-hrišćansko i orijentalno-islamsko civilizacijsko zaoštavanje nakon dva stoljeća prilično tolerantnog života. Na pomolu je provincijalizacija psihe i mentaliteta u posvemašnjem nepovjerenju i oprezu, kontemplativnosti i statičnosti, naglašenom ksenofobijom i snažnim inatom. Zbog svega toga Bosnu su

zaobišle moderne ideje toga vremena počev od prosvjećenog apsolutizma Josipa II pa do novog duha svjetovne kulture koju je nosila Napoleonova Francuska.

Da se opet vratimo Ćoroviću. Protiv Behara, da mu suzbije "štetni uticaj, krenuo je Osman Đikić Gajret, koji je štampan u oba pisma." Književni prilozi i u Beharu i u Gajretu nisu bili od veće vrijednosti, niti su uvijek odgovarali kulturnom nivou i potrebama bosanskih Muslimana. U Gajretu se to naročito osjetilo nakon smrti Osmana Đikića, kad je, bez imalo razmišljanja, list ostao da donosi rđav prijevod Ibzenove Nore i naivne odjeke Ničeova *Zaratustre* kod sarajevskih književnih početaka.

Malo prije Prvog svjetskog rata pokrenut je u Mostaru panislamski *Biser* i s njim u vezi *Muslimanska biblioteka*. U ovoj biblioteci objavljeno je na 20 raznih knjiga. Nešto su djela pojedinih domaćih muslimanskih pisaca E. Mulabdića, M. Ć. Ćatića, H. Bjelevca, H. Mulića i drugih, a glavni je fond čitav niz prijevoda s turskog jezika kao *Borba polumjeseca i krsta*, *Muslimanska žena*, *Panislamizam i Evropa* (prevod s arapskog), i slično.

U martu 1918. godine raspisalo je uredništvo *Bisera* poziv i za osnivanje jedne "Matice muslimanske", kojoj bi bila dužnost da, po uzoru Matice srpske i hrvatske, izdaje knjige za narod u islamskom duhu. Međutim, mali interes Muslimana za knjigu i velike promjene te posljednje ratne godine, nisu dali da se ta namjera provede u djelo. Vrijedi napomenuti kao dosta neobičnu stvar, potpuno u staroj tradiciji XVII - XVIII stoljeća, da su u Sarajevu izlazila dva lista, jedan još 1912. godine, *Tarik* i *Mualim*, koji su, istina, bili pisani srpskohrvatskim, ali su štampani arapskim slovima.

KULTURNE PRILIKE

I

Muslimanske škole u Bosni bile su i ostale, uglavnom, dosta primitivne i loše. U njima je prevladavala vjerska nastava, često sa mahinalnim učenjem napamet čitavih arapskih sura iz Kur'ana, koje djeca nisu nimalo razumijevala. Učitelji, nedovoljno spremni za svoj posao, bili su bijedno plaćeni i bavili su se, pored školskog rada i drugim, često ponižavajućim poslovima. U školama je bilo vrlo malo pomoćnih sredstava za izvođenje nastave, naročito malo za predmete šireg kulturnog značaja: historiju, književnost, zemljopis. Škole su bile pripravne, mektebi, gdje su djeca pretežno učila o vjeri, a nastava je trajala po dvije-tri godine. Osnovnim

školama odgovarale su ruždije. U medresama učile su softe (bogoslovi), a u daru-l-mualiminu mualimi (učitelji).

II

Znanstvenog rada u Bosni bilo je relativno malo. Sve do austrijske okupacije 1878. godine nedostajali su osnovni uslovi za to. Ne samo da nije bilo naučnih zavoda koji bi pomagali i tražili proučavanje, nego nije bilo pravih mogućnosti ni za privatni znanstveni rad. Nedostajala je prije svega potpuna lična bezbjednost, osobito na putovanjima, a potom i potrebni interes sredine za takve stvari. Jedini pokušaji, koji su u tom smislu činjeni, to je historiografski rad male braće u XVIII stoljeću i nastojanje uleme kod Muslimana da tumače i proučavaju, ponajviše na turskom jeziku, razne istočnjačke tekstove.

Većina Bosanaca Muslimana, koja se istakla svojim talentom, bilo u književnosti bilo u znanosti, djelovala je ponajviše u Stambolu, u srcu Turskog carstva, a manji broj ostajao je u zemlji osuđen na sve tegobe, koje nedovoljno razvijene pokrajinske sredine stvaraju ljudima željnim rada na širim osnovama. Među prvima Muslimani hvale naročito nekog Sudiju, rodом iz sarajevske okoline, koji je živio u XVI stoljeću. On je, kazuje Bašagić, "najpopularniji Bošnjak među turskim piscima". "Bosna se može ponositi, da je Turcima dala najboljeg i najvještijeg komentatora i tumača perzijskih klasika." Među drugim, koji su djelovali u zemlji, Muslimani spominju Hasana Kafiju iz Prusca (umro 1616.), učenog bogoslovskog pisca i komentatora, asketu i junaka. Noseći mjesto košulje kostrijet, držeći postove, napadajući derviške opsenare, a čineći dobro objema rukama, on je, u tradiciji levantinskih vjerskih radnika, bio živi primjer svojih teorija. "Strogi asketa nije trpio svirke ni pjesme bojeći se da mu ne razdraži živce", sav se predao svojim vjerskim razmatranjima. Kao jedno od najboljih Prušćakovih djela smatra se spis o turskoj državi, Temelji mudrosti o uređenju svijeta, napisan na arapskom jeziku, a pre-rađen na turski, po izričitoj želji sultana Muhameda III.

Po roditeljima je porijeklom Bosanac, a umro je kao činovnik u Bosni (1650.) hvaljeni turski hroničar Pečevi (Ibrahim-paša Alajbegović) koji je napisao historiju Turske od početka vladanja Sulejmana Veličanstvenog do kraja Murata IV (1520.-1640.).

Mostarac Mustafa Ejubović poznat pod imenom Šeh Jujo (1650.-1707.), živio je nešto preko petnaest godina u Carigradu, gdje je postao nastavnik i vrlo cijenjen komentator. Na njegova predavanja "jatomice su dolazili" slušatelji i izvan njegove škole, jer je znao prirođenom vještinom

i govorničkim darom razložiti najteža temata". Kraj svog života Mustafa je proveo kao mostarski muftija, nalazeći, na neki svoj način, "da vjetar Svemilostivoga dolazi od Hercegovine". Rekli bismo da je ova misao i Hercegovca Ćorovića do smrti držala. U XIX stoljeću od "izvesne je važnosti" Sarajlija Salih Muvekit, autor jedne hroničarske historije Bosne od dolaska Turaka. Druga lica, kojih, po Ćorovićevom mišljenju nema mnogo, nisu uspjela da svojim radom očuvaju neki naročito dostojan pomen.

III

Vezirstvo Topal Osman-paše donijelo je Bosni osjetan napredak. Među ostalim stvarima, koje je pokrenuo, bijaše i kupovina vilajetske štamparije u Sarajevu 1866. godine, prve u čitavoj Bosni i Hercegovini poslije starih srpskih kaluđerskih štamparija u Goraždu i Mileševu iz prve polovine XVI stoljeća.

Uz štampariju pokrenut je i službeni nedeljni list Bosna, na turskom i srpskom, sa arapskim i ćirilskim slovima. Prvi broj ovog lista izašao je 16. maja 1866. godine i obratio je na sebe, sasvim prirodno, opštu pažnju. To je bio prvi list takve vrste u Bosni i zanimljiv znak nekih novih pokušaja. Nakon dvije godine, 1868. pokrenuo je Mehmed Šaćir Kurtćehajić, na žućkastom papiru u Sarajevu, *Cvjetnik*, poučno-politički list sa dosta zanimljivim sadržajem. U narodu je ovaj list zbog svoje boje nazvan žutim.

UMJETNOST U BOSNI

I

Dolazak Osmanlija u Bosnu i Hercegovinu donio je zemlji nov građevinski polet. Turska XV i XVI stoljeća je bila država u naponu svoje snage, sa jakim zamahom i plodnom stvaralačkom energijom. Osmanlije podižu iz malih ili davno zapuštenih sredina čitave nove i jake gradove. Glavna mjesta Bosne i Hercegovine: Sarajevo, Mostar, Banja Luka, Travnik u najboljem svom djelu njihova su tvorevina. Mostarska kamena ćuprija, podignuta 1566. godine, sa jednim jedinim smjelim i visokim lukom iznad Neretve, jeste malo remek- djelo osmanlijske komunikacione tehnike. Tako je od interesa i znameniti most preko Drine u Višegradu, koji je dao podići Mehmed-paša Sokolović 1571. godine.

Najvažnija ličnost u lokalnoj historiji Sarajeva jeste Gazi Husrev-beg (umro 1541.). On je nastavio Isa-begovo podizanje Sarajeva i stvorio ubrzo od njega jedan od najljepših gradova čitave zemlje i cijelog

zapadnog dijela Osmanskog carstva. Husrev-beg je dao sazidati onu imponantnu Begovu džamiju, najljepšu sve do danas u cijeloj Bosni i Hercegovini. Podizanjem mnogih građevina digao je Husrev-beg Sarajevo mimo sva druga mjesta svog upravnog područja i obezbijedio mu glavno mjesto za čitav niz stoljeća.

Pored toga, čitava Bosna i Hercegovina pune su dosta lijepo izrađenih česama, koje su pobožni Muslimani, sa naročitim razumijevanjem za potrebe svojih zemljaka, podizali sebi za dušu. Postoji čak tvrdnja kod Muslimana, vrlo trezvena, da je podizanje česama veća zadužbina od podizanja samih bogomolja.

Proučavanje arhitekture muslimanskih kuća po varošima i čardaka po selima nije, na žalost, veli Ćorović, stručno utvrđivano kako treba, na očitu štetu znanosti. Te građevine pomalo ali "osetno iščezavaju i kroz koju godinu nove studije doći će možda prekasno i na nedovoljan materijal". Šta li bi tek danas kazao? Dobar dio tipa bosanske begovske kuće je orijentalnog porijekla. Zračne divanhane sa mnogo svjetlosti i prozora, haremluci sa gustim mušebcima, puno namještenih čoškova i izbočina, karakteristični tip visokog šimlom pokrivenog krova s polja, a mnogo drveta često vrlo vještog drvoreza po tavanicama, musandarama unutra, daju tim begovskim kućama nešto osobeno i otmjeno i lijepo u isto vrijeme. Musliman je volio kuću. Osobito to važi za muslimansku ženu koja nije učestvovala u javnom životu. Stoga su i željeli da kuću naprave što prijatnijom. Otud svuda bašće sa mnogo zelenila, cvijeća i naročito njegovanog drveća (sevlje, igde, bademi). Ponegdje su kuće nad samom vodom ili bar sa malim vodenim kanalima kroz avliju.

Kasnije, od XVI stoljeća, kada Osmanska carevina počinje da opada, tog građevinskog poleta pomalo nestaje. Ukoliko ga i ima, on već nosi obilježje dekadencije. Velike zamisli su sve rjeđe. Ne samo da kasnija stoljeća ne stvaraju ni jedan novi grad, nego u njima očevidno propadaju i stari. Bosna nije više polazna tačka za dalja osvajanja. Ona postaje utočište potisnutih. U njoj se pribira sumnja, ozlojeđenost i uzajamno nepovjerenje. Bosna je često napadana i kao sve ugrožene pogranične oblasti, ukoliko nije jedan veliki logor, nosi u svom djelanju osobine privremenosti i nesigurnosti. Karakteristično je, na primjer, da su ostale nepopravljene i mnoge od džamija, koje je popalio u svom pustošenju Sarajeva princ Eugen Savojski. Što se više išlo novijem vremenu prilike su po Tursku postajale sve nepovoljnije i otud je onda potpuno razumljivo što je umjetnički interes bivao iz dana u dan sve slabiji, a stvorena djela sve trošnija.

II

Ćorović je dotakao i pozorišni život osmansko-turske Bosne. U Srednjem vijeku, do pada Bosne pod Osmanlije, pozorišne umjetnosti nije bilo ni u daleko razvijenijim kulturnim sredinama nego što je Bosna. Međutim, ako nije bilo prave pozorišne umjetnosti, postojala je umjetnost pojedinih vještaka i njihovih manjih ili većih grupa. Da je među tim glumcima bilo i naših ljudi jasno pokazuju njihova imena. U XV stoljeću, šaljući svoje glumce u Dubrovnik, Ali-beg, Pavlovića zemlji gospodar, piše: "Oto poslah moje glumce Radoja Vukosalića z družbom na vaše svetce, neka nam ste veseli." Od XVI stoljeća javljaju se i turski glumci sa svojim Karadžom. Dana 12. decembra 1522. godine rješavalo se u Dubrovniku da se daruje Turčin Zembaša i njegovi drugovi, koje im je preporučio susjedni hercegovački sandžakbeg. Zanimljivo je da je Republika tom prilikom odlučila, da predstavljacima pokloni 300 aspri, ali da ne izvode svojih igara.

Na žalost, danas nam nije ništa bliže poznato, šta su predstavljali ti glumci, u čemu se sastojao cio njihov rad, gdje su sve nalazili uzore, ko je sačinjavao njihovu publiku i kakav je ukus bio u ove. Jedino što se može s prilično sigurnosti reći, to je činjenica da su ti glumci imali kao pravu svoju dužnost da služe za uveseljavanje svojih gospodara. Poslije pada moćne bosanske vlastele, naročito poslije XVI stoljeća, glumački zanat osjetno propada i sve više dolazi u redove Cigana, gdje uskoro postaje jedno od najpogrdnijih zanimanja.

On the Views of Vladimir Ćorović about the Literary and Cultural and Artistic Work by the Moslems in Bosnia and Herzegovina

Vladimir Ćorović (1885-1941) had an enormous amount of energy. He was a passionate person in his work. The number of activities that this historian has undertaken cannot even be listed. His areas of academic and scholarly research varied from the prehistoric times to the most recent history, from the medieval and traditional to the most modern literatures, from philology to the political journalism. He published old authors, archival records and anonymous literary heritage. He wrote historical disputes based on the laborious analysis, rich and detailed monographs, large synthetic reviews and articles intended for the wide general public. He worked in museums, he was a nationalist revolutionary, he served his sentence in the Austro-Hungarian prisons, he was University professor and academi-

cian, the editor of journals, and was present in almost any scientific or literary undertaking of considerable proportions.

Current historians can criticize Ćorović that he had not always been careful and correct enough in his criticism of sources and facts. They attribute it to his large amount of work and constant haste. Sometimes he reached sovereign conclusions about dead areas of human activities that have not been thoroughly or sufficiently examined. His thought was in danger of becoming crippled. This can also refer to his incomplete view of the Moslem civilization circle. Nevertheless, he showed some sympathies towards it, in the manner of Aleksa Šantić. He must have been aware of the role of pen in Islam, which is considered to be older and more prominent than a sword; although the role of the sword should not be underestimated once it had gained and confirmed its importance in history. Either the Qur'anic verses /ayets/or the oldest traditions had given the dignity of pen the highest place. In the course of the Islamic civilization, many writers have written simultaneously about the pen and the sword. Despite the cruel atmosphere of sword prevailing they used to live in, these writers showed more sympathies and inclination to the pen than to the sword. There are not so many traditional cultures where people have paid such a sincere and deep respect to the written word and the learned people as it had happened in the Islamic culture.

